

**ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ
ПРИВАТНОЇ ІНІЦІАТИВИ В ОСВІТІ УКРАЇНИ
(кінець XVIII – початок XX століть)**

У статті здійснено ретроспективний аналіз літературних джерел з проблеми розвитку приватної ініціативи в освіті України кінця XVIII – початку XX ст.

***Ключові слова:** історіографія, приватна ініціатива в освіті України, розвиток.*

В статье осуществлен ретроспективный анализ литературных источников по проблеме развития частной инициативы в сфере образования Украины конца XVIII – начала XX в.

***Ключевые слова:** историография, частная инициатива, Украина, развитие.*

The retrospective analysis of literary sources on the problem of development of private initiative in the field of formation of Ukraine is carried out end XVIII – beginning of XX century.

***Keywords:** historiography, private initiative, Ukraine, development.*

Постановка проблеми. Сучасна приватна школа, що набуває нового розвитку після політичних подій кінця минулого століття, перебуває в тісному зв'язку з національними традиціями, історією педагогічної думки в Україні, тому вирішення її поточних проблем пов'язане із систематичним науковим вивченням накопиченого досвіду, оскільки врахування досягнень і помилок у ретроспективному огляді дають змогу вдосконалити шляхи побудови гармонійної системи національної освіти в незалежній Україні.

У ряді методів, що використовуються істориками педагогіки особливе місце посідає історіографічний аналіз, який засвідчує, як проходив розумовий процес під час дослідження проблеми через праці різних учених; чи було в ньому поглиблення, збільшення обсягу теоретичного і фактологічного знання про об'єкт дослідження, чи спостерігалися повороти назад.

Мета статті – дослідити історіографію проблеми розвитку приватної ініціативи в освіті України кінця XVIII – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. У процесі дослідження проблеми розвитку приватної ініціативи в освіті України XVIII – початку XX ст. було опрацьовано чимало наукової літератури, яку умовно розподілено на три групи: першу складають загальнотеоретичні

праці з проблеми історії вітчизняного шкільництва; другу – роботи вітчизняних педагогів, громадських, культурних діячів, предметом дослідження яких був аналіз вияву різних форм приватної ініціативи у вітчизняній освіті досліджуваного періоду; третю – дисертації, в яких досліджуються певні аспекти розвитку досліджуваного феномена у визначених хронологічних межах. У свою чергу, зазначені групи наукових джерел розглянуто з урахуванням часу їх появи в науковому просторі, а саме: праці, які ввійшли в науковий обіг в дореволюційний період; роботи, що були видані за радянських часів, і, нарешті, наукова література сучасного періоду. Це дало можливість показати досліджуване явище фронтально, крізь призму його оцінок представниками різних епох.

Першу групу наукових джерел дореволюційного періоду складають праці загального характеру, в яких висвітлюються історичні аспекти розвитку вітчизняної освіти в межах Російської імперії в цілому, або на певних її географічних теренах. Досліджуване нами явище розглядалося авторами цих робіт лише у контексті аналізу загальних питань розвитку вітчизняної системи освіти. Це ґрунтовні дослідження І. Демкова «Історія руської педагогіки: Давньоруська педагогія (X – XVII ст.)», «Історія російської педагогіки: Нова російська педагогія», П. Каптерева «Нова російська педагогія: її головні ідеї, напрями і діячі», С. Князькова та Н. Сербова «Очерк истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II», В. Чарнолуського «Підсумки суспільної думки в галузі освіти» та ін. Зазначені роботи дають уявлення про головні етапи становлення та розвитку вітчизняної системи освіти, висвітлюють погляди прогресивних громадських та релігійних діячів, педагогів, науковців, розкривають головні засади організації вітчизняного шкільництва. До цієї групи наукових джерел слід віднести й дослідження присвячені аналізу урядової освітньої політики царської Росії. Особливий інтерес у цьому контексті представляє робота С. Рождественського «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти: 1802 – 1902 рр.», який висвітлюючи у хронологічному порядку найважливіші заходи Міністерства освіти з питань організації вітчизняного шкільництва, оглядово торкнувся дій уряду щодо приватного шкільництва не тільки в цілому по імперії, а й в окремих регіонах, зокрема й в Україні. Важливе значення мають наведені автором матеріали з історії розвитку освіти для жінок та дівчат. Певні аспекти урядової політики щодо приватної освітньої ініціативи знайшли відображення й у роботі Ф. Уманця «Освітні сили Росії». Вагоме значення для розкриття суті та висвітлення значення приватної ініціативи у розбу-

дові вітчизняної освіти має й праця А. Окольського «Об отношении государства к народному образованию».

Значну кількість узагальнюючих праць з історії вітчизняної освіти було присвячено питанням загальної організації вітчизняних шкіл різних типів і рівнів. Так, О. Пругавін дав загальну характеристику становлення навчальних закладів, що надавали початкову освіту у ХІХ ст. на території Російської імперії. Науковець детально зупинився на питанні про роль приватної ініціативи у вирішенні проблеми народної освіти – висвітлив історію відкриття «вільних» шкіл для селян, недільних шкіл – для дорослого населення; проаналізував просвітницьку діяльність вітчизняної інтелігенції та ін. Проблеми організації народної освіти та участі у її розбудові приватної ініціативи кращих представників вітчизняної інтелігенції присвятив своє дослідження і М. Чехов. Генеза вітчизняної жіночої освіти в цілому й приватної зокрема знайшла відображення у працях О. Лихачової.

Певні аспекти організації приватного шкільництва висвітлені у фундаментальному дослідженні Д. Багалія і Д. Міллера. Науковці одними з перших проаналізували стан та розвиток початкової, середньої та вищої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині, зокрема на території Харківського навчального округу, керівництво нею Харківським університетом. У цьому контексті заслуговує на увагу й праця Г. Данилевського, в якій змістовно схарактеризовано освітню діяльність багатьох відомих представників культури та освіти Слобожанщини у першій третині ХІХ ст.

Зазначимо, що історія організації та діяльності окремих видів приватних шкіл частково висвітлена й у роботах Є. Андреева, А. Андріяшева, І. Корнилова, І. Павловського, М. Сперанського, М. Сухомлинова та ін. У вищезазначених працях наведено також факти надання благодійної допомоги вітчизняним навчальним закладам.

Другу групу джерел складають роботи вітчизняних педагогів, громадських, культурних діячів ХІХ – початку ХХ ст., предметом дослідження яких був аналіз вияву різних форм приватної ініціативи у вітчизняній освіті досліджуваного періоду: організації та діяльності приватних шкіл, благодійної діяльності як окремих осіб, так і цілих організацій (комітетів, асоціацій, товариств) у галузі освіти. Провідні вітчизняні педагоги-науковці Я. Абрамов, В. Вахтеров, С. Миропольський, М. Пирогов, В. Стоюнін, К. Ушинський, В. Чарнолуцький та ін. детально висвітлили історію організації недільних шкіл для дорослих, народних університетів та курсів для робітників, зупинилися на питаннях формування мережі навчальних закладів для жінок тощо.

Установлено, що перші спроби висвітлити загальну картину приватної благодійної діяльності було зроблено лише у другій половині XIX ст. До середини XIX ст. дослідження добродійної діяльності носили переважно описовий характер й були присвячені висвітленню значення милостині як провідної форми благодійності. Саме тоді вийшли з друку та були опубліковані у спеціальних періодичних виданнях («Трудовая помощь», «Вестник благотворительности» та ін.) праці П. Георгієвського, С. Гогеля, Є. Краснопорова, Є. Максимова, Н. Савицького та ін. У роботах вищезазначених авторів проаналізовано чинники зубожіння тогочасного населення, розглянуто соціальну основу благодійності, надано аргументовану оцінку діяльності вітчизняних меценатів, було зібрано дані про розмір і характер благодійної діяльності як приватних осіб й асоціацій, так і міських та сільських громад тощо.

Вияви добродійної діяльності, тією чи іншою мірою, знайшли відображення й у фундаментальних працях Д. Багалія, Д. Міллера, М. Грушевського та ін. Зазначимо, що саме дореволюційні дослідники визначили вирішальну роль приватної ініціативи у підвищенні культурного рівня населення; високо оцінювалася ними просвітницька діяльність численних просвітницьких асоціацій різних типів та рівнів у галузі освіти, благодійність приватних осіб тощо. Незважаючи на певні недоліки (відсутність об'єктивної критики щодо дій царського уряду в галузі освіти, обмеженість як у просторовому, так у часовому вимірах, описовість та ін.), ця група наукових джерел є найцікавішою для сучасних дослідників, адже автори вищезазначених робіт використовували широку джерельну базу, більшість документів якої (зокрема архівні матеріали) зникли.

Жодної дисертації, предметом дослідження якої став би розвиток приватної ініціативи як в цілому, так і окремих форм її вияву та було захищено у дореволюційні часи, нами не знайдено.

Визначальним напрямом радянського періоду, як зазначають більшість сучасних дослідників історії розвитку вітчизняної освіти М. Дмитрієнко, І. Левченко, Г. Тебієв, О. Ясь, став «класовий підхід» до зображуваних подій, який виявлявся в нещадній критиці відповідної діяльності в галузі освіти урядових кіл, представників «панівних верств» населення, зокрема й національної аристократії. Будь-які дії українського дворянства, поміщицтва, чиновництва, спрямовані на розвиток національної культури і освіти досліджуваного нами періоду, переважно кваліфікувалися як вияви «буржуазного націоналізму» й усіяко засуджувалися.

Такий підхід до наукових питань, зазначає І. Левченко, став серйозним гальмом у дослідженні піднятих проблем, унаслідок чого вони тривалий час фактично не розроблялися [5, с. 6]. Так, після подій 1917 р. дослідження, присвячені різним аспектам благодійності, були припинені. «Благодійність, – зазначають М. Дмитрієнко та О. Ясь, – була визнана соціальним явищем класового, насамперед за все буржуазного суспільства. У системі радянського тоталітаризму благодійності не знайшлося місця ні в енциклопедії, ні в суспільному житті» [4]. Поодинокі приклади добродійної допомоги згадувалися лише іноді, зокрема, при написанні історії недільних шкіл, що існували виключно завдяки благодійній допомозі.

Уже в роботах середини 20-х – початку 40-х рр. ХХ ст. (С. Золотарьов, Є. Мединський, І. Сवादковський та ін.) виявляється тенденція негативного ставлення не тільки до шкільної політики уряду, але й до колишніх союзників пролетарської демократії з громадсько-педагогічного руху. Саме в ці роки активізується думка про те, що революційний пролетаріат і його більшовицька партія виступали єдиними захисниками права трудящих на освіту, що вся освітня діяльність лібералів, а також демократів, які не пристали до пролетарського табору, була ворожа інтересам народу, спрямована на затушовування соціальних суперечностей, посібництво самодержавному ладу. За більшовицькою партією та її вождями визначалася виняткова роль у розвитку соціалістичної педагогіки – «найвишого досягнення світової педагогічної думки» [5, с. 4]. Відмежування від будь-яких позитивних оцінок загальнодемократичних і тим більше ліберальних рухів стає неодмінним атрибутом історико-педагогічних праць, критерієм лояльності дослідників до нового режиму [5, с. 5].

Характерною ознакою досліджень зазначених нами груп наукових джерел цього періоду став класовий підхід і до оцінки діяльності приватних шкіл та благодійних унесків у справу розвитку освіти до революційної Росії в цілому і України зокрема. Більшість учених, визначаючи й підкреслюючи хибність суцільної критики і реабілітації спадщини царської школи (Ш. Ганелін [2, с. 6]), водночас розгляду питання приватної ініціативи в ХІХ ст. вибірково, зосереджуючи увагу лише на тих моментах, які відповідали політичним настановам і «лили воду на млин» панівної ідеології. З огляду на такі вимоги, доцільно було аналізувати, насамперед, організацію й діяльність недільних шкіл, навчальних закладів, заснованих особами, які виступали проти самодержавства, а також постанови в галузі досліджуваного явища, ухвалені на з'їздах робітників, більшовиків тощо.

Проведене дослідження свідчить про те, що питання внеску приватних осіб у справу розвитку вітчизняного шкільництва за радянських часів також розглядалися вибірково. Так, С. Золотарьов, висвітлюючи основні етапи розвитку вітчизняної освіти, лише поверхово згадує приватні школи переважно тих осіб, які зазнали переслідувань царським урядом за політичну неблагонадійність: М. Новикова, Л. Толстого, М. Даденкова, цілком слушно зауважуючи, що комерційні училища, ініціатором відкриття яких були представники промислових кіл, «...щодо обладнання, методів, режиму» були «найкращою середньою школою в Росії, і все, що було прогресивного в методах роботи в середній школі Росії початку ХХ ст. вийшло з комерційних училищ» [3]. Водночас стверджує, що це був новий вид буржуазної загальноосвітньої середньої школи, який виконував завдання буржуазної середньої загальної освіти. Проте, аналіз статутів вищезазначеного типу шкіл свідчить про те, що такі школи були відкритими для всіх бажаючих, незалежно від віросповідання, станової приналежності тощо. Крім того, для найбільш організатори приватних комерційних училищ установлювали стипендії, премії та винагороди, а найобдарованіших з них взагалі звільняли від сплати за навчання.

«Традиція» упередженого, заідеологізованого висвітлення до-революційної історії вітчизняної приватної освіти та благодійної діяльності у цій галузі трималася майже до кінця 80-х рр. ХХ ст. Певні зміни у розгляді суперечливих питань розвитку вітчизняного шкільництва розпочалися наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. і були пов'язані з періодом «відлиги» в історії Радянського Союзу. Учені починають досліджувати участь широких верств населення у справі становлення освітніх закладів у Російській імперії. Так, саме тоді з'являється декілька робіт М. Михайлової, в яких проаналізовано специфіку діяльності експериментальних передових шкіл нового типу, створених громадською та приватною ініціативою в Росії на початку ХХ ст. Подальшого розвитку ці ідеї набули у кандидатській дисертації, в якій автор дослідила історію передових шкіл нового типу, створених громадською та приватною ініціативою в Росії на початку ХХ ст. [7]. Зазначимо, що це єдине знайдене нами дисертаційне дослідження радянського періоду, в якому висвітлюються питання організації приватного шкільництва.

В. Борисенком у роботі «Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні у 60-х – 70-х рр. ХІХ ст.» одночасно з аналізом основних закономірностей розвитку початкових шкіл означеного періоду, висловлюються думки щодо ролі окремих громадських діячів у їх становленні. Проте, їхня допомога навчальним закладам

оцінюється не як вияв благодійності, а як свідчення усвідомлення демократичними колами українського суспільства важливості освіти широких народних мас.

У 80-х рр. ХХ ст. у науковому середовищі з'явилася робота Г. Сергієнка «Декабристи і Шевченко», в якій учений дослідив діяльність декабристів, котрі походили з дворян Лівобережної України, та висвітлив їхні просвітницькі ідеї; у монографії «Т.Г. Шевченко і Кирило-Мефодіївське товариство» науковець проаналізував діяльність членів Кирило-Мефодіївського товариства, які виступали за залучення до знань якнайбільшої кількості людей, а також освітню діяльність окремих братчиків, зокрема представників Полтавщини.

В. Лейкіна-Свирська, визначаючи роль інтелігенції в розвитку суспільства на початку ХХ ст., зазначала, що «характерним для цього періоду було особливе поживлення приватної і громадської ініціативи у створенні училищ, зокрема й вищих за різними спеціальностями» [6, с. 134]. Велике значення для оцінки діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів в Україні мало віднесення В. Лейкіною-Свирською київських та одеських Вищих жіночих курсів до великих ВНЗ першого розряду з чималою кількістю слухачок. Ця теза підкріплена численними архівними даними про кількість студентів у цих навчальних закладах, що створює аргументацію для спростування тверджень сучасної історіографії щодо периферійного характеру цих ВНЗ.

У цей період широкому науковому загалу було представлено ряд праць, у яких фрагментарно відбивалися різні сторони діяльності приватних шкіл різних типів та рівнів, передусім вищих навчальних закладів. Так, у монографії під редакцією Є. Днепрова вперше виокремлюються основні типи громадських і приватних вищих навчальних закладів, робиться висновок про значення цього сектора вищої школи для розвитку системи вищої освіти взагалі, підкреслюється, що «наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. «вільна» вища школа сформувалася в професійно-диференційовану, динамічну систему, що за темпами розвитку обігнала державну...» [8, с. 134].

Серед праць цієї групи особливе місце посідають роботи А. Іванова, Є. Степановича та ін., які розглядають процес становлення вищої професійної освіти через аналіз діяльності як державних ВНЗ (технологічного в Харкові, політехнічного в Києві, гірничого в Катеринославі), так і ВНЗ, створених громадською ініціативою, а саме – комерційних інститутів у Києві та Харкові. Дослідники наводять дані про пожертвування коштів на заснування вищих навчаль-

них закладів, висвітлюють діяльність створених при ВНЗ земляцтва та товариств допомоги студентам тощо.

На початку 90-х рр. ХХ ст. активізували дослідження розвитку вітчизняної освіти з нових позицій і українські педагоги. З огляду на це показовими є нариси розвитку освіти і педагогічної думки під редакцією М. Ярмаченка. У цій праці автор значну увагу приділив дослідженню формування шкіл для навчання дітей з особливими потребами, які створювалися майже лише на кошти приватних осіб і різноманітних благодійних товариств.

Соціально-економічні та політичні зміни, що відбулися в Україні у 90-х рр. ХХ ст. зумовили кардинальні зміни й у площині історико-педагогічних досліджень. Предметом дослідження науковців стають «білі плями» в історії культури та освіти країни: суперечливі, гострі питання генезису національного шкільництва, внеску представників різних верств дореволюційного періоду, переважно національної еліти, у розбудову вітчизняної системи освіти. Так, у цьому контексті особливо цікавою є монографія Л. Вовк «Історія освіти дорослих в Україні», в якій переглянуто традиційну думку на становлення і розвиток національно-освітнього показника щодо ролі в розвитку освіти громадських, громадсько-педагогічних товариств, представників суспільної і педагогічної думки, української прогресивної інтелігенції [1, с. 5]. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність Громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. докладно висвітлена Н. Побірченко.

У процесі наукового пошуку виявлено, що, незважаючи на появу нових матеріалів, у яких висвітлюються різні аспекти громадської та приватної освітньої ініціативи дореволюційного періоду, автори сучасних підручників та посібників з історії вітчизняної освіти О. Любар, М. Стельмахович та ін. лише частково торкаються питання вітчизняної приватної освіти, віддаючи перевагу організації та діяльності недільних шкіл.

Друга група історико-педагогічних джерел представлена розвідками сучасних науковців, істориків, педагогів, письменників з історії добровільної діяльності вітчизняних благодійників, з проблеми організації та діяльності приватних навчальних закладів дореволюційного періоду. Так, М. Слабошпицький і В. Червінський аналізують роль меценатів в освіті і ставлення до їх діяльності царського уряду. Дослідники цілком слушно стверджують, що історія українського меценатства є невід'ємною складовою національної історії. Отже, як наголошують учені, її потрібно вивчати, досліджувати і знати для

відродження і продовження. Тим більше, що благодійність, меценатство – ознаки ментальності українського народу.

Цінний історико-краєзнавчий матеріал про видатних діячів міста Києва – губернатора І. Фундуклея, графа О. Бобринського, громадського діяча Г. Галагана, купців М. Дегтярьова і С. Могилицева та інших зібрано В. Ковалинським. Історію благодійної діяльності вітчизняних меценатів було висвітлено й у працях А. Баханова, П. Буришкіна та ін. Предметом наукових пошуків І. Добрянського та В. Постолатія стало визначення ролі громадської та приватної ініціативи в розвитку освіти (зокрема, комерційної) в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Особливу цінність у контексті нашого дослідження становлять монографії Н. Сейко «Доброчинність поляків у сфері освіти України (ХІХ – поч. ХХ ст.)», Київський учбовий округ», «Польське шкільництво на Волині – Житомирщині у ХІХ – пер. пол. ХХ ст.», у яких, зокрема, розглядається становлення системи доброчинності у сфері освіти в Київському навчальному окрузі протягом ХІХ – початку ХХ ст. та участь польської громади краю в підтримці й фундуванні навчальних закладів.

Третя група зазначених нами наукових джерел сучасного періоду представлена історико-педагогічними дослідженнями, що безпосередньо стосуються аналізу процесу розвитку вітчизняного приватного шкільництва, благодійної діяльності в галузі освіти України різних часів її існування.

У контексті дослідження насамперед важливе значення мають дисертації, авторами яких є педагоги-науковці: Т. Лугаєва, О. Перетятко та ін. Так, однією з перших наукових праць, предметом дослідження якої стала вітчизняна приватна школа, є дисертація О. Перетятко «Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890 – 1917 рр.)», у якій, поряд з визначенням умов і шляхів переходу теоретичних концепцій реформаторів кінця ХІХ – початку ХХ ст. у конкретні зарубіжні та вітчизняні інноваційні проекти, з'ясовано етапи розвитку вітчизняного приватного шкільництва, ознаки його інноваційності на кожному з них та ін. [9].

Серед новітніх наукових джерел варті уваги дисертації, предметом наукових пошуків яких є розкриття просвітницької діяльності різних типів асоціацій окремих регіонів України, зокрема, просвітницько-педагогічної діяльності громадських товариств Волині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (О. Борейко), освітньо-виховної діяльності просвітницьких товариств міста Києва (Л. Березівська),

харківського товариства грамотності (Т. Коломієць) та ін. Окремі аспекти вітчизняного приватного шкільництва відображено в дисертаціях, монографіях, статтях, розвідках сучасних дослідників історії України. Так, О. Пивоваров, поряд з комплексною характеристикою становлення й розвитку системи світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині у др. пол. XVIII – пер. трет. XIX ст., зосередив певну увагу на аналізі чинників, основних етапів, шляхів, методів розвитку й реформування середньої освіти в регіоні, а також деяких форм вияву приватної ініціативи в зазначеній галузі. Т. Сухенко проаналізовано головні принципи урядової політики щодо жіночої освіти в Україні, визначено рушійні сили процесу створення мережі жіночих навчальних закладів, сформульовано й вивчено нову проблему – роль громадськості та приватних осіб у створенні середніх жіночих шкіл. О. Доніком досліджено добродійну та культурно-освітню діяльність родини Терещенків в Україні. М. Смольницькою висвітлено роль колегії П. Галагана в національно-культурному житті України.

Однією з перших історичних праць, присвячених аналізу діяльності приватних та громадських вищих навчальних закладів України кінця XIX – початку XX ст., стала дисертація Т. Удовицької. Дослідницею вперше запропоновано періодизацію діяльності громадських і приватних вищих навчальних закладів, запроваджено в науковий обіг нове визначення поняття «громадські і приватні вищі навчальні заклади» як такі, що виникли в Російській імперії в середині XIX ст., а в Україні – в останній чверті XIX ст. з ініціативи й за активної участі інтелігенції, фінансової підтримки громадських організацій і приватних осіб, визнані і зареєстровані державними органами [10, с. 28].

Протягом останніх десяти років провідну роль у вивченні проблеми розвитку благодійності у сфері освіти України відіграють праці В. Корнієнко, А. Нарадька, С. Поляруша та ін., предметом дослідження яких стала добродійна діяльність представників різних соціальних верств дореволюційної України. У роботах вищезазначених авторів розкрито й проаналізовано зміст і регіональні особливості благодійності в освітянській галузі України протягом XIX – початку XX ст.; по-новому осмислено явища і процеси благодійного руху, які раніше не були відображені в науковій літературі або висвітлювалися фрагментарно; визначено роль та ефективність діяльності меценатів-підприємців та опікунських рад в освітніх установах країни; виявлено і сформульовано основні функції меценатства; з'ясовано роль держави, громадськості й конкретної особи

в процесі благодійності; механізм сприяння благодійності у різних сферах вітчизняної освіти.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, історіографічний аналіз проблеми розвитку приватної ініціативи в освіті України наприкінці XVIII – початку XX ст. дозволив виокремити декілька груп історико-педагогічних досліджень, що тією чи іншою мірою висвітлювали розвиток досліджуваного явища та показати, як у різні історичні періоди змінювалися підходи до його інтерпретації й оцінки, а також аргументовано довести, що історико-педагогічні аспекти розвитку приватної ініціативи в освіті України кінця XVIII – початку XX ст. ще не стали предметом окремого дослідження.

Подальші дослідження варто спрямовувати на вивчення «термінологічного поля» приватної ініціативи в освіті України.

Література

1. *Вовк Л.П.* Історія освіти дорослих в Україні: Нариси. – К.: УДПУ, 1994 – 228 с.
2. *Ганелин Ш.И.* Очерки по истории среднего образования в России во второй половине XIX века. Гимназия и учебный процесс в ней. Докторская диссертация. Т. 1. – Л.: Тип. им. Володарского, 1947. – 252 с.
3. *Даденков М.Ф.* Історія педагогіки. – К.; Х.: «Рад. школа», 1947. – 328 с.
4. *Дмитрієнко М., Ясь О.* Благодійність як атрибут громадського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 37 – 44.
5. *Левченко І.М.* Роль народної ініціативи в розвитку початкової та середньої освіти на Лівобережній Україні в 1825 – 1860 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Інна Миколаївна Левченко. – Запоріжжя, 2002. – 203 с.
6. *Лейкина-Свирская В.Р.* Русская интеллигенция в 1900 – 1917 годах. – М.: Мысль, 1981. – 285 с. Библиогр. в примеч.: с. 257 – 277. Указ. имен.: с. 278 – 284.
7. *Михайлова М.В.* Передовые школы нового типа, созданные общественной и частной инициативой в России в начале XX века: автореф. ... дис. канд. пед. наук. – М., 1966. – 20 с.
8. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. / Отв. ред. Э.Д. Днепров. – М.: Педагогика, 1991. – 446 с.
9. *Перетяцько О.В.* Ідеї реформаторської педагогіки в діяльності приватних початкових та середніх шкіл Харківської губернії (1890 – 1917 рр.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Олена Валеріївна Перетяцько. – Суми, 2001. – 215 с.
10. *Удовицька Т.А.* Громадські і приватні вищі навчальні заклади в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Тетяна Анатоліївна Удовицька. – Х., 2002. – 192 с.